
**NACIONALIZAM,
TEORIJA
DRUŠTVENIH
POKRETA I POKRET
SRBA S KOSOVA,
1985-1988***

NEBOJŠA VLADISAVLJEVIĆ

S engleskog preveo Aleksa Golijanin

Sredinom 80-ih bili smo svedoci pojave političkih protesta na Kosovu. Za razliku od demonstracija iz 1981. godine, uglavnom nije bilo nasilja u odnosu prema vlastima, a umesto Albanaca nosioci protesta bili su Srbi.¹ Pokret je nastao 1985. i brzo se proširio među Srbima iz ove autonomne pokrajine sa albanском većinom. U leto 1988. pokret je podstakao talas mobilizacije širom Srbije i Crne Gore, koji se završio protestima Albanaca krajem 1988. i početkom 1989. godine. Pokret je do sada uglavnom izmicao pažnji stručnjaka i novinara. Za neke su protesti bili samo prazna medijska fraza koju je Slobodan Milošević iskoristio za preuzimanje vlasti tokom 1987. i 1988. godine. Po drugima, protesti, iako autentični, nisu imali veliki uticaj na politička zbivanja u Jugoslaviji tokom 80-ih, čiji su tok usmeravali partijski rukovodioci i poznati disidenti.²

* Ovaj članak je objavljen u *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, br. 5, 2002, str. 771-790.

1 U statističkom godišnjaku socijalističke Jugoslavije ovaj deo stanovništva pokrajine navodi se pod nazivom "Srbi i Crnogorci", u skladu sa nacionalnom politikom partijskog rukovodstva. Za razliku od delova Crne Gore, međutim, srpski i crnogorski identiteti u pokrajini nisu smatrani za međusobno isključive. U to vreme Crnogorci su činili manje od 15% ovog dela kosovskog stanovništva.

2 Za prvo stanovište vidi Tim Judah, *Kosovo: War and Revenge* (New Haven, Yale University Press, 2000), str. 48, 52-53; Sabrina Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991* (Bloomington, Indiana University Press, 1992), str. 227-231; i Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History* (New York, New York University Press, 1998), str. 339-343. Za drugo stanovište vidi Dejan Jović, "The Break-up of Elite Ideological Consensus: The Prelude to the Disintegration of Yugoslavia", doktorska teza, University of London, 2000. Jedini izuzetak jeste knjiga zagrebačkog novinara Darka Hudedista, *Kosovo: Bitka bez iluzija* (Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1989).

U prvom delu članka izlažem podatke koji govore da su protesti Srba sa Kosova prethodili usponu Miloševića i da je uprkos povremenoj saradnji sa vlastima pokret ostao autonoman politički činilac. Pored toga, pokret je imao nesrazmeran uticaj na razvoj političkih događaja u Jugoslaviji krajem 80-ih. Njegove aktivnosti su delimično uticale da stare partijske podele, uključujući frakcijske borbe unutar rukovodstva Srbije i sukobe između republičkih i pokrajinskih rukovodstava, prerastu u otvoren sukob. Štaviše, pokret je otvorio politički prostor za delovanje drugih grupa, što je za posledicu imalo široku mobilizaciju u Srbiji i Crnoj Gori tokom 1988. i 1989. godine. Najzad, politika protesta, tekovina ovog pokreta, uticala je na strategiju potonjih opozicionih grupa u čitavom regionu.

U drugom delu članka objašnjavam zašto se uspon, razvoj i posledice nacionalnih pokreta ne mogu u potpunosti razumeti bez oslonca u teoriji društvenih pokreta. Pored analize uloge međunacionalne napetosti, izazvane nacionalnom neravnopravnošću i sećanjem na ranije sukobe, i nacionalnog identiteta, koristim pojmove iz ove oblasti društvenih nauka da bih ukazao na značaj političkog konteksta i dinamike protesta u istraživanju nacionalnih pokreta. Pokret Srba sa Kosova se pojavio i razvio velikim delom kao odgovor na promene u političkom okruženju, koje je u poređenju sa drugim socijalističkim državama bilo povoljnije za delovanje opozicionih grupa. Širenje pokreta i njegove političke posledice su u velikoj meri zavisile od strategije protesta i trenutnog položaja pokreta u širem talasu mobilizacije u Srbiji i Crnoj Gori tokom 1988. godine. Sledi da nacionalne pokrete treba proučavati pre svega kao podvrstu društvenih pokreta.

84

USPON I PAD POKRETA SRBA S KOSOVA

Krajem oktobra 1985. veća grupa Srba sa Kosova je poslala peticiju rukovodstvima Srbije i Jugoslavije. Protestovali su zbog zastrašivanja i diskriminacije i tražili zaštitu ljudskih prava i uspostavljanje reda i zakona u pokrajini. Upozorili su da Kosovo ubrzano postaje "etnički čisto" i optužili pokrajinsku vlast da prećutno odobrava prinudno iseljavanje Srba, zahtevajući od rukovodstava Srbije i Jugoslavije da se tome suprotstave. Peticionasi su takođe insistirali da republička i savezna skupština razmotre njihove zahteve. Peticija je ostvarila cilj. Oko 2000 ljudi je odmah potpisalo zahteve, a do aprila 1986. broj potpisnika se višestruko povećao, iznad svih očekivanja.³

Početakom 80-ih Srbi sa Kosova su uzalud protestovali unutar Partije i drugih institucija režima. Kada je postalo očigledno da se njihovi zahtevi ignorišu, preusmerili su napore na delovanje van institucija. Godine 1985. mala grupa poli-

3 "Zahtevi 2016 stanovnika Kosova", *Književne novine*, 15. decembar 1985.

tičkih autsajdera iz Kosova Polja, predgrađa Prištine sa srpskom većinom, započela je mobilizaciju Srba u pokrajini s ciljem da izvrši pritisak na vlast i primora partijska rukovodstva da njihove zahteve shvate ozbiljno.⁴ Uspeh peticije iz oktobra 1985. delom je bio posledica upravo ove inicijative. Uprkos odlučnom odbijanju zahteva i pretnjama upućenim organizatorima protesta, nije bilo hapšenja, što je učesnike protesta ohrabrilo da još odlučnije istaknu svoje zahteve. Ledenog zimskog jutra, krajem februara 1986, stotinak ljudi se okupilo ispred Savezne skupštine u Beogradu. Neformalni predstavnici Srba iz 42 grada i sela širom autonomne pokrajine zahtevali su razgovor sa saveznim rukovodstvom. Na sastanku sa najvišim saveznim rukovodiocima opširno su govorili o svojim problemima, navodeći primere zlostavljanja i diskriminacije.⁵

85 Polovinom 80-ih Savez komunista je još uvek čvrsto kontrolisao sve nivoje vlasti, a ovo je bio prvi veći izraz nezadovoljstva još od demonstracija Albanaca 1981. godine. Partijsko rukovodstvo je proteste shvatilo ozbiljno i početkom aprila jedan od organizatora je uhapšen. Nasuprot očekivanju vlasti, hapšenje je samo uzburinilo Srbe u pokrajini i ujedinilo ih u otporu prema rukovodstvu. Ubrzo su organizovali proteste ispred kuće uhapšenog vođe, a u naredna tri dana broj učesnika protesta iz raznih krajeva pokrajine narastao je na nekoliko hiljada. Ivan Stambolić, šef partijskog rukovodstva Srbije, hitno je otišao u Kosovo Polje u pokušaju da uveri demonstrante da će Partija rešiti sve probleme i da ne treba da slušaju srpske nacionaliste. Ipak, Stambolić nije uspeo da umiri demonstrante. Iako je njihov vođa već bio pušten iz zatvora, oko 550 Srba iz pokrajine, predvođenih osamdesetogodišnjim Božom Markovićem iz sela Batusi, pojavilo se u Beogradu sledećeg jutra. Na sastanku sa najvišim saveznim i republičkim rukovodiocima više njih je govorilo o nacionalnoj neravnopravnosti i umanjenoj bezbednosti za Srbe u pokrajini.⁶

Ključni događaj u 1986. godini odigrao se 20. juna, uoči partijskih kongresa, kada je nekoliko stotina Srba iz pokrajine automobilima i traktorima kre-

4 Kosta Bulatović, Boško Budimirović, Miroslav Šolević i, kasnije, Bogdan Kecman, stekli su poštovanje svojih sugrađana insistirajući u javnosti na tome da Partija nije ništa učinila da spreči nacionalnu neravnopravnost. Savetodavnu ulogu imali su Zoran Grujić, profesor na prištinskom univerzitetu i Dušan Ristić, bivši visoki pokrajinski rukovodilac.

5 Vidi zapisnik sa sastanka u tekstu "Šta su Kosovci rekli u Skupštini", *NIN*, 23. i 30. mart i 6. i 13. april 1986.

6 Vidi tekstove Miloša Antića, "Kako odmrstiti čvor: Kosovopoljski dnevnik", *Borba*, 12. april 1986; i Marka Lopušine, "Ostajte ovde: Kosovo Polje - dnevnik događaja", *Intervju*, 11. april 1986.

nulo ka centralnoj Srbiji. Izloženi sve većem pritisku Albanaca i isprovocirani nedavnim međunacionalnim čarkama, Srbi iz sela Batusi, nadomak Kosova Polja, odlučili su da se, u znak protesta, kolektivno isele iz pokrajine. Ostavljajući svu imovinu za sobom, planirali su da negde u centralnoj Srbiji naprave logor pod šatorima. Tako bi stvorili političku krizu koju vlasti ne bi mogle da ignorišu. Pošto je ovakvo raspoloženje preovlađivalo među srpskim življem u pokrajini, protestu su se pridružili Srbi iz Metohije. Pošto je milicija već blokirala veći broj puteva, mnogi su, uključujući starce i decu, nastavili peške kroz šume i preko livada. Nakon dužeg pešačenja stigli su u Kosovo Polje gde su im se pridružili lokalni demonstranti. Na samom ulazu u Kosovo Polje nekoliko visokih partijskih rukovodilaca je pokušalo da ubedi ljude da se vrate kućama, ali bez uspeha. Na kraju je kordon milicije blokirao put ne dozvoljavajući prolaz demonstrantima. Nakon nekoliko sati okupljeni su počeli da se razilaze kućama.⁷

Zahtevi pokreta su u početku bili ograničeni na pitanja reda, zakona i nacionalne ravnopravnosti i najvećim delom izraženi u okvirima partijske politike. Učesnici protesta ukazivali su na primere zlostavljanja Srba od albanske većine, kao što su ubistva, maltretiranje, uništavanje letine, otimanje imovine i razni oblici nacionalne diskriminacije. Smatrajući da lokalni i pokrajinski rukovodioci svesno izbegavaju da primene zakon kada je reč o pravima Srba, tražili su njihove ostavke i pretili da će se u znak protesta kolektivno iseliti sa Kosova. Kako su razlike među rukovodiocima iz federacije, Srbije i Kosova postajale sve očiglednije, tako su se zahtevi primicali ustavnom pitanju. Između 1967. i 1974. u Jugoslaviji je izvršena radikalna decentralizacija. Kosovo i Vojvodina, koji su do tada bili jedva nešto više od administrativnih regiona Srbije, dobili su status sličan republikama tako da su organi vlasti Srbije praktično izgubili nadležnost nad ovim delovima svoje teritorije. Pošto su Srbi iz pokrajine smatrali da pokrajinski rukovodioci ne mogu ili ne žele da ih zaštite, tražili su da se Kosovo vrati u nadležnost republičkih organa vlasti. Takođe su zahtevali uspostavljanje neke vrste konsocijalnog političkog aranžmana koji bi manjinskoj populaciji omogućio znatno učešće u upravljanju pokrajinom.⁸

86

⁷ Vidi T. Milić, "Potresna ispovest Batušana", *Politika*, 3. april 1986; i Branišlav Peterman, "Seoba koje nije bilo", *Politika Ekspres*, 22. jun 1986.

⁸ Vidi zapisnik sa sastanka kosovskih Srba sa saveznim rukovodiocima u Saveznoj skupštini u Beogradu 26. februara 1986. u gore navedenom tekstu "Šta su Kosovci rekli u Skupštini" i zapisnik sa sastanka sa Miloševićem i pokrajinskim rukovodiocima u Kosovu Polju 24. aprila 1987. u tekstu "Šta je rekao u Kosovu Polju: stenografske beleške razgovora u noći 24. i 25. IV 1987", *Borba*, 8, 9-10. i 11. april 1987.

Do kraja 1986. pokret je znatno proširio uticaj među Srbima u pokrajini. Osnovna crta pokreta bilo je odsustvo pripadnika upravljačkog, intelektualnog i profesionalnog sloja koji su najvećim delom bili uključeni u institucije režima. Veoma brzo je razvijena široka mreža aktivista u gradovima i selima naseljenim srpskim življem, iako stvaranje formalne organizacije nije planirano. Pre junskog protesta nije bilo razlika u zvaničnim reagovanjima saveznih, republičkih i pokrajinskih organa na proteste. Zbog očigledne spremnosti većeg broja Srba iz pokrajine da nastave sa protestima, savezno i republičko rukovodstvo postali su nešto spremniji da saslušaju njihove zahteve. Sukobi između republičkih i pokrajinskih rukovodilaca učestali su, a zahtevi aktivista pokreta i njihovi protesti dobili su veći publicitet. I pored toga, pokret nije imao uticajne saveznike unutar rukovodstva. To se promenilo s povećanim uticajem Miloševića na politiku rukovodstva Srbije.

Početakom 80-ih Milošević, direktor Beogradske banke, ušao je u partijsko rukovodstvo Srbije. Brzo je napredovao ka samom vrhu, sledeći svog političkog mentora i bliskog prijatelja Ivana Stambolića, da bi 1986. godine postao šef partijskog rukovodstva Srbije.⁹ U aprilu 1987. Milošević je otišao u svoju prvu zvaničnu posetu Kosovu i došao u Kosovo Polje. Sasvim neočekivano naišao je na masu od nekoliko hiljada demonstranata koji su vatreno uzvikivali: "Hoćemo slobodu, hoćemo slobodu!" U haosu koji je nastao milicija je pendrecima tukla okupljene, na šta su ovi odgovorili bacanjem kamenica. Milošević je zatim naredio miliciji da prestane da tuče demonstrante i tražio od njih da sami zavedu red. To je dočekano s ovacijama, a sastanak sa predstavnicima Srba trajao je do ranog jutra. Na kraju, Milošević je održao tipičan partijski govor, mada se nešto oštrije izražavao o prilikama u pokrajini nego drugi partijski rukovodioci.¹⁰

9 Milošević je nasledio Stambolića na čelu Gradskog komiteta 1984, a zatim, dve godine kasnije, na mestu predsednika Centralnog komiteta. Ubrzo je stekao reputaciju zastupnika ekonomske modernizacije, ali i pristalice čvrste ruke kada je reč o poznatim disidentima. Od sredine 1986. Milošević je postepeno preuzimao kontrolu nad partijom zahvaljujući podršci protivnika Ivana Stambolića, koji je tada bio predsednik Predsedništva Srbije. O Miloševićevoj karijeri pre 1982. vidi Slavoljub Đukić, *Između slave i anateme: politička biografija Slobodana Miloševića* (Beograd, Filip Višnjić, 1994), str. 13-20, 27-28.

10 Vidi Slavko Ćuruvija i Miloš Antić, "Incident odložio početak razgovora", *Nedeljna Borba*, 25-26. april 1987; Slavko Ćuruvija, "I on se tresao kao prut", *Borba*, 19. januar 1993; i Slavko Ćuruvija, "Jutro kada je okrenuo list", *Borba*, 20. januar 1993. Zapis svih 78 govora sa sastanka nalazi se u gore navedenom tekstu "Šta je ko rekao u Kosovu Polju".

Srbi sa Kosova nikada ranije nisu protestovali u tolikom broju, a javnost je bila šokirana potresnim svedočenjima njihovih predstavnika, kao i scenama koje je prikazivala televizija, u kojima je milicija tukla mirne demonstrante. Osim toga, nikada ranije visoki partijski rukovodilac nije javno osudio ponašanje milicije i izrazio solidarnost sa učesnicima protesta. Miloševićev stav je s druge strane bio izložen kritici u rukovodstvu Srbije, što je izazvalo sukob između dve frakcije unutar ovog rukovodstva. Do podela je došlo još početkom 1986, kada je Stambolić potisnuo neke političare iz starije generacije i postavio Miloševića za šefa partije. Potez koji je u jednom trenutku izgledao kao potpuna Stambolićeva pobjeda izazvao je otpor kod njegovih protivnika, koji su podržali Miloševića u nameri da zadrži politički uticaj. Milošević je iskoristio priliku i postepeno izgradio nezavisnu poziciju u rukovodstvu. Iako pre 1987. nije bio zainteresovan za Kosovo, Milošević je ovaj problem iskoristio u unutarpartijskom sukobu. Smatrao je da se kosovska kriza, kao i drugi gorući politički i ekonomski problemi, mogu razrešiti samo ako partija čvrsto stane iza politike svog rukovodstva. Otvoreniji pristup Stambolića i drugih nije se uklapao u tu sliku, i obračun dve partijske frakcije u septembru 1987. završio se Miloševićevim preuzimanjem vlasti.¹¹

Ovaj ishod je promenio tok događaja. To što je šef partijskog rukovodstva Srbije prihvatio neke zahteve pokreta pojačalo je vidljivost pokreta i zaštitilo njegove organizatore od pritiska saveznog i pokrajinskog rukovodstva. Organizatori protesta su uspostavili kontakt sa Miloševićevim saradnicima i prosledili svoje sugestije za uspostavljanje reda i zakona u pokrajini.¹² S druge strane, morali su da deluju opreznije nego ranije da ne bi izgubili uticajnog saveznika. Milošević je tako stekao uticaj nad vođama pokreta, mada to uglavnom nije došlo do izražaja u akcijama pokreta na terenu. Organizatori protesta nisu planirali promenu načina delovanja dokle god njihovi zahtevi ne budu ispunjeni i često su pokretali proteste

88

11 Razgovori autora sa vodećim partijskim i državnim rukovodiocima tog vremena, uključujući Dragoslava Dražu Markovića, Boška Krunića, Špiru Galovića, Danila Markovića, Vasu Milinčevića i Milenka Markovića (Beograd i Novi Sad, avgust 2000). Vidi i Miloševićeve govore sa plenarnih sednica jugoslovenskog i srpskog Centralnog komiteta, održanih 26. juna i 9. jula 1987, u Slobodan Milošević, *Godine raspleta* (Beograd, BIGZ, 1989), str. 152-161.

12 Razgovor autora sa Boškom Budimirovićem, Miroslavom Šolevićem i Bogdanom Kecmanom, organizatorima protesta (Beograd, jul i avgust 2000). Vidi i razgovor Miloša Antića sa Dušanom Ristićem, "Srbija nema rešenje za Kosovo", *Borba*, 11. februar 1993.

uprkos Miloševićevom protivljenju. U drugim slučajevima prihvatili su njegove savete, ali su bili nadglasani ili prosto ignorisani od drugih aktivista na spontanim javnim skupovima. Milošević je za uzvrat koristio proteste za svoje ciljeve i često provocirao organizatore protesta da javno osuđuju njegove protivnike.¹³

Podrška šefa partijskog rukovodstva Srbije nije promenila situaciju na terenu. Imajući u vidu široku autonomiju pokrajina, Milošević je mogao samo da apeluje na pokrajinske rukovodioce da na Kosovu primenjuju politiku partije, što su ovi najčešće ignorisali. Kao odgovor na tu situaciju organizatori pokreta su u maju 1988. uputili drugu peticiju i poslali veliku delegaciju u saveznu i republičku skupštinu.¹⁴ Zapretili su da će se, ako se situacija brzo ne poboljša, hiljade Srba kolektivno iseliti sa Kosova. Milošević je zauzvrat zahtevao od organizatora da spreče bilo kakav pokušaj iseljavanja i upozorio da će partija to smatrati kontrarevolucijom.¹⁵ U strahu da ne izgube uticajnog saveznika i nemoćni da smire aktiviste, organizatori pokreta su odlučili da održe protest u Novom Sadu. Na taj način bi smanjili nezadovoljstvo aktivista i simpatizera, ali i protestovali protiv rukovodstva Vojvodine, čiji je veto na ustavne promene sprečavao povratak dve pokrajine pod nadležnost republičkih organa vlasti.¹⁶

89 Na dan 9. jula 1988. godine nekoliko stotina Srba sa Kosova došlo je u Novi Sad i krenulo ka centru grada, potiskujući miliciju, ponovo ignorišući savet

13 Milošević je, na primer, uzalud apelovao na organizatore da otkazu demonstracije u vreme sednice saveznog Centralnog komiteta u maju 1987. S druge strane, u oktobru 1987. podstakao je protest nekoliko hiljada Srpkinja iz pokrajine protiv Fadilja Hodže, najuticajnijeg rukovodioca albanske nacionalnosti i člana Titovog užeg kruga, da bi pripremio teren za smenjivanje pokrajinskog rukovodstva.

14 Peticija 50.509 kosovskih Srba upućena federalnim i srpskim vlastima u maju 1988 (neobjavljeni materijal; kopija u posedu autora).

15 Razgovor sa Mićom Šparavalom, aktivistom iz Uroševca, koji je predvodio delegaciju Srba iz pokrajine na sastanku sa Miloševićem u Beogradu 17. juna, u Sava Kerčov, Jovo Radoš i Aleksandar Raič, *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine: rađanje političkog pluralizma* (Novi Sad, Dnevnik, 1990), str. 243-244.

16 Rukovodstvo Srbije je dugo zahtevalo ustavne promene, jer je radikalna decentralizacija izvršena između 1967. i 1974. dovela do dezintegracije ekonomskog i političkog prostora republike. Posle demonstracija Albanaca 1981. pokrajinski rukovodioci bili su izloženi snažnom pritisku saveznih partijskih i državnih organa, a upravo je rukovodstvo Vojvodine sprečavalo ustavne promene. Aktivisti pokreta su zato zaključili da pritisak treba usmeriti u tom pravcu.

Miloševića.¹⁷ Veliki broj Novosađana spontano se okupio da pruži podršku zahtevima za ostavku rukovodstva Vojvodine, uprkos neuspehom pokušaju milicije da ih odvoji od demonstranata. Demonstracije su pokazale da rukovodstvo nema podršku u javnosti i ohrabrine organizatore pokreta da pokrenu nove proteste u Vojvodini. Vojvođani su zatim preuzeli inicijativu i pažnja je skrenuta sa zahteva Srba sa Kosova na opšte nezadovoljstvo stanovništva Vojvodine svojim rukovodstvom. Talas protesta zahvatio je celu pokrajinu, i rukovodstvo je početkom oktobra podnelo ostavku nakon dvodnevnog protesta više od 100.000 ljudi u Novom Sadu.¹⁸

Krajem avgusta i početkom septembra talas protesta je zahvatio Crnu Goru i centralnu Srbiju. Ljudi su izašli na ulice da se solidarišu sa Srbima sa Kosova, da protestuju protiv lokalnih rukovodilaca i podrže Miloševića, koji je javno podržao zahteve. Na javnim skupovima širom Srbije učestvovalo je više od tri miliona ljudi. U Crnoj Gori, nakon početnih okupljanja od avgusta do oktobra, na koja su vlasti odgovorile silom, protesti su se ponovili u januaru 1989. posle čega je republičko rukovodstvo podnelo ostavku. U novembru 1988. Albanci su pokrenuli masovne demonstracije na Kosovu protestujući zbog smenjivanja većeg broja rukovodilaca pokrajine, uglavnom albanske nacionalnosti. Krajem februara 1989. protesti su prerasli u generalni štrajk. Iako su demonstracije u martu ugušene silom, to je bio početak širokog nenasilnog pokreta Albanaca u pokrajini.¹⁹ Kako se protest pomerao od Kosova ka drugim delovima Srbije i Crne Gore, pokret Srba sa Koso-

90

17 Odluka o demonstracijama doneta je na javnom skupu u Kosovu Polju 24. juna 1988. Miloševićevi saradnici prisutni na skupu tvrdili su da je to loša ideja, ali su izviždani i ismejani. Vidi izveštaj sa lica mesta u Slavko Ćuruvija, "Ustav se ne menja pritiscima", *Borba*, 2-3. jul 1988.

18 Obilje materijala o mobilizaciji u Vojvodini, uključujući razgovore sa organizatorima i učesnicima i izbor arhivske građe, nalazi se u Kerčov i ostali, *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine*.

19 Izbor arhivske građe i članaka iz dnevnih novina u vezi s događajem u Crnoj Gori nalazi se u Vlado Strugar, *Velika buna Crne Gore 1988-1989* (Beograd i Nikšić, Književne novine i Univerzitetska riječ, 1990). O detaljima demonstracija Albanaca krajem 1988. i početkom 1989. vidi Đorđe Jevtić, *Bitka za Kosovo* (Priština, Novi svet, 1995) i Blerim Shala, *Kosovo: Krv i suze* (Ljubljana, ZAT, 1990), mada su knjige pisane sa prosrpskih, odnosno proalbanskih pozicija. Za više informacija o nenasilnom otporu Albanaca represiji srpskih vlasti 90-ih vidi Denisa Kostoviceva, "Parallel Words: Response of Kosovo Albanians to Loss of Autonomy in Serbia, 1989-1996", Keele European Research Centre, 1997; i Howard Clark, *Civil Resistance in Kosovo* (London, Pluto Press, 2000).

va je sve više gubio na zamahu. Pošto su njihovi zahtevi postali deo politike rukovodstva, opadala je podrška u javnosti i usledio sukob među organizatorima pokreta. Milošević, koji je sada uživao masovnu podršku, kooptirao je neke od njih, a druge primorao da napuste Kosovo ili da se povuku iz javnog života.²⁰

MEĐUNACIONALNE NAPETOSTI I NACIONALNI IDENTITET

Istraživači nacionalizma znatno olakšavaju istraživanje nacionalne mobilizacije tako što osvetljavaju izvore kolektivnog delovanja u ovoj oblasti kao i moć kolektivnih identiteta da održe u životu jednom pokrenute društvene pokrete. Neki pisci smatraju da je drevna etnička mržnja glavni izvor i vezivno tkivo nacionalnih pokreta. Drugi naglašavaju značaj međunacionalne napetosti, nastale usled neravnopravnosti i sećanja na ranije sukobe, i nacionalnog identiteta.²¹ U ovom delu članka ukazujem na prednosti potonjeg pristupa. Međunacionalna zategnutost izazvana starijim etničkim antagonizmima i neravnopravnošću u novije vreme znatno je uticala na mobilizaciju Srba sa Kosova, a opstanak pokreta delom je zavisio od moći njihovog kolektivnog identiteta da aktiviste i simpatizere pokreta održi na okupu u periodu neizvesnosti. Ovi činiooci, međutim, ne objašnjavaju zašto nacionalni pokreti nastaju u određenom istorijskom trenutku a ne u drugim periodima kao ni njihovu dinamiku, tako da treba ozbiljno razmotriti ulogu političkih činilaca. Nasuprot političkim piscima koji se bave istraživanjem nacionalizma, pre svega odnosom između različitih institucionalnih aranžmana i međunacionalne dinamike ili makropolitikim strategijama za upravljanje etničkim sukobima,²² u ovom delu koristim pojmove dela teorije društvenih pokreta da bih objasnio nastanak, razvoj i posledice nacionalne mobilizacije.

20 Bogdan Kecman je osnovao "Božur", udruženje za povratak Srba na Kosovo, i obezbeđivao podršku Miloševiću među Srbima u pokrajini, dok je Miroslavu Šoleviću savetovano da zajedno s porodicom napusti Kosovo jer vlasti nisu mogle da mu garantuju bezbednost. Nekoliko istaknutih aktivista pokreta nastavilo je da podržava Miloševićevu politiku prema Kosovu.

21 Drevna etnička mržnja stalna je tema velikog broja novinarskih izveštaja o nacionalnim pokretima. Za drugo stanovište vidi Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley, University of California Press, 1985), str. 95-228; i Anthony Smith, *National Identity* (London, Penguin Books, 1991).

22 Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, str. 291-684; i John McGarry & Brendan O'Leary (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation* (London, Routledge, 1993).

Moderna istorija Kosova jeste i istorija etničkih antagonizama.²³ Srbi i Albanci su dugo živeli kao miroljubivi susedi i često sarađivali u borbi protiv Otomanskog carstva. Ipak, veliki izvor antagonizama bile su verske razlike, u kontekstu politike diskriminacije hrišćanske populacije koju je Porta sve češće sprovodila u strateški važnom zapadnom ogranku carstva, i uzajamno isključivi nacionalni ciljevi Albanaca i Srba u drugoj polovini XIX veka. Međunacionalna zategnutost je stigla do kritične tačke u poslednjoj deceniji otomanske vladavine, kada su Srbi stradali u uslovima opadanja carstva, zatim u predratnoj Jugoslaviji kada su Albanci bili diskriminirani i tokom Drugog svetskog rata kada su Srbi bili izloženi terorom militantnih albanskih grupa koje su podržavali Italijani i Nemci.

Politika komunista prema Kosovu bila je deo šireg pristupa Partije nacionalnom pitanju. Pre rata, borba protiv centralizma starog režima bila je glavni zadatak partije, pod uticajem Kominterne u jednom periodu izražena kroz podršku pravu na samoopredeljenje nacionalnih grupa, uključujući i manjine. Partijsko rukovodstvo, svesno neprijateljskog stava kosovskih Albanaca prema novom režimu, nastojalo je da ih privoli na saradnju. Posleratna vlast je odobrila autonomiju za Kosovo, zabranila povratak Srba proteranih iz ove oblasti za vreme rata, otvorila škole na albanskom jeziku, ohrabrila kulturnu emancipaciju Albanaca i finansirala razvoj ovog ekonomski zaostalog područja.²⁴ Neka administrativna ograničenja prava Albanaca ostala su na snazi iz bezbednosnih razloga, budući da je Albanija snažno podržala sovjetski blok protiv Jugoslavije 1948. godine, a Srbi iz pokrajine ostali su prezastupljeni u organima vlasti.

Ustavne promene, izvršene između 1967. i 1974. godine, obezbedile su Kosovu i Vojvodini status sličan republikama, čime je Srbija izgubila efektivnu

92

23 Za uvod u albansko-srpske odnose na Kosovu od 1840. vidi Dušan Janjić, "National Identity, Movement and Nationalism of Serbs and Albanians", u Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi (ur.), *Conflict or Dialogue: Serbian-Albanian Relations and Integration of the Balkans* (Subotica, Open University of European Civic Centre for Conflict Resolution, 1994), str. 117-176. Za više informacija o istoriji Kosova, na engleskom jeziku, vidi Alex Dragnich i Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian-Albanian Relations* (Boulder, East European Monographs, 1984); Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian* (London, Hurst Company, 1998) i Malcolm, *Kosovo*. Od knjiga objavljenih na srpsko-hrvatskom vidi Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu* (Beograd, SANU, 1985).

24 Za razliku od kosovskih Albanaca, pripadnici drugih nacionalnih manjina koji su sarađivali sa neprijateljima tokom rata bili su sistematično proterivani iz zemlje. Janjić, "National Identity, Movement and Nationalism of Serbs and Albanians", str. 134.

kontrolu nad delovima svoje teritorije. Pošto se većina ekscesa službe bezbednosti, koji su poslužili kao povod za početak decentralizacije, dogodila na Kosovu, pri čemu su neki razlog videli u prezastupljenosti Srba u službi, uvedena je politika pozitivne diskriminacije s ciljem da se promeni nacionalni sastav zaposlenih u javnom sektoru. S pomakom ka decentralizaciji i popuštanjem strategije potiskivanja politizacije nacionalnog pitanja, većina ograničenja delovanja političkog rukovodstva pokrajine je uklonjena. Novi nacionalni sastav rukovodstva i zaposlenih u širokom javnom sektoru, u kombinaciji s većinskim odlučivanjem, brzo su preokrenuli trend emancipacije Albanaca u dominaciju nad drugim nacionalnim grupama. Uticaj raznih oblika nacionalne neravnopravnosti pojačan je usled nedostatka zakonske zaštite za Srbe u pokrajini.²⁵ U celini gledano, dok su se Srbi i Albanci s vremenom smenjivali u ulogama gubitnika i dobitnika, politika nacionalne neravnopravnosti ostala je važna crta političkog života u regionu. Iz perspektive diskriminirane grupe jedini način za ukidanje podređenog položaja bilo je političko delovanje, što je tokom istorije značilo učešće u ratovima i ustancima, pokretanje parlamentarnih inicijativa i stvaranje stranaka, borbe unutar Komunističke partije i političke proteste.

93 Kada je reč o međunacionalnoj zategnutosti, Srbi sa Kosova bili su svedoci uzbrzane promene nacionalnog sastava pokrajine, delom izazvane neprekidnim iseljavanjem pripadnika ove grupe. Dok je između 1948. i 1961. odnos između populacije Albanaca i Srba na Kosovu bio relativno stabilan (68,5-67,1% naspram 27,5%), u naredne dve decenije albanska populacija je narasla sa 67,1% na 77,4%, a srpska opala sa 27,5% na 14,9%²⁶ i nastavila da opada tokom 80-ih. Ključnu ulo-

25 Teško je utvrditi prave razmere nacionalne neravnopravnosti u ovom periodu jer se o ovom pitanju tada nije moglo otvoreno govoriti. Pouzdani podaci iz zvaničnih izvora o oblicima i razmerama neravnopravnosti pojavili su se tek posle 1981. Vidi odlomak iz izveštaja radne grupe savezne Skupštine, osnovane da bi ispitala žalbe Srba iz pokrajine, sa sastanka sa federalnim i srpskim rukovodstvom u Beogradu 26. februara 1986: "Tačno i netačno: nijesu Albanci, no nepravda", *Interju*, 11. april 1986. Ove podatke treba razlikovati od propagandnih pokušaja Miloševića da opravda politiku diskriminacije prema Albancima posle 1989. O Miloševićevoj propagandi vidi Popović i ostali, *Kosovski čvor* i Aleksandar Nenadović, "Politika u nacionalističkoj oluji" u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd, Republika, 1996), str. 583-609.

26 Udeo Albanaca i Srba u stanovništvu Kosova izračunat je na osnovu rezultata posleratnog popisa; vidi *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak* (Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989), str. 48.

gu u promeni nacionalnog sastava pokrajine imali su demografski činiooci, među kojima je najvažniji bio znatno viši rast populacije Albanaca nego drugih nacionalnih grupa. To je bila posledica veoma visoke stope nataliteta među Albancima, daleko najviše u Evropi, i sve niže stope smrtnosti zahvaljujući poboljšanoj zdravstvenoj zaštiti i većem udelu mladih ljudi u populaciji Albanaca. S druge strane, glavni uzrok veoma visokog nataliteta bili su nerazvijenost i tradicionalne osobine društva kosovskih Albanaca, pre svega podređen položaj žena.²⁷

Opadanje ukupnog broja Srba i smanjivanje njihove teritorijalne rasprostranjenosti bili su posledica iseljavanja. Popis iz 1981. godine pokazao je da 110.000 Srba sa Kosova živi u drugim delovima Jugoslavije, od kojih je 85.000 napustilo pokrajinu između 1961. i 1981. godine.²⁸ Do kraja 80-ih još 25.000-30.000 Srba je napustilo Kosovo. Drugim rečima, skoro trećina Srba se iselila iz pokrajine od 1961. godine. Rezultati istraživanja iz 1985-1986. među Srbima koji su napustili Kosovo govorili su da je većina otišla zbog pritiska na nacionalnoj osnovi. To je uključivalo verbalni pritisak, ugrožavanje imovine, nasilje, stvaranje problema na poslu i neravnopravnost u javnom sektoru. Istraživanje je pokazalo i da postoji jasan teritorijalni obrazac iseljavanja u zavisnosti od nivoa pritiska i neravnopravnosti. Naime, ovaj nivo je zavisio od procenta srpskog življa u naselju, a kritična tačka za povećanje pritiska dosežana je kada bi procenat srpske populacije pao ispod 20-30%. Ovaj nalaz je u skladu sa podacima iz jugoslovenskog popisa koji su ukazivali na snažan trend iseljavanja Srba iz naselja u kojima su oni činili manjinu od ispod 30% stanovništva.²⁹ Dakle, opadanje broja Srba u naselju vodilo je ka povećanju pritiska i neravnopravnosti, što je za posledicu imalo iseljavanje.

94

27 Više informacija se nalazi u Srđan Bogosavljević, "A Statistical Picture of Serbian-Albanian Relations", u Janjić i Maliqi (ur.), *Conflict or Dialogue*, str. 30-53, na str. 31-32; i Srđa Popović, Ivan Janković, Vesna Pešić, Nataša Kandić i Svetlana Slapšak, *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* (Beograd, Hronos, 1990), str. 12-14.

28 S. Bogosavljević, "A Statistical Picture of Serbian-Albanian Relations", str. 23. Za informacije o smanjivanju teritorijalne rasprostranjenosti Srba u pokrajini vidi rezultate jugoslovenskog popisa u Ruža Petrović i Marina Blagojević, *The Migrations of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija: Results of the Survey Conducted in 1985-86* (Beograd, SANU, 1992), str. 82-85.

29 Ruža Petrović i Marina Blagojević, *The Migrations of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija*, str. 85-92, 100-104, 111-173. Za detaljan izveštaj iseljenika o nacionalnoj neravnopravnosti vidi Julie A. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War* (Los Angeles i London, University of California Press, 1999), str. 122-132; i Milorad Đoković, *Kosmetski dosije: ispovesti i sudbine prognanih Kosovaca* (Beograd, Dosije, 1990), str. 5-99.

Ovo ukazuje na relativnu težinu različitih uzroka iseljavanja. Pritisak na lokalnom nivou na Srbe kao manjinsku grupu postojao je tokom čitavog posleratnog perioda. To je uključivalo uvrede, fizičke napade i uništavanje imovine i kulturnih spomenika.³⁰ Broj žalbi zbog zastrašivanja naglo je porastao nakon sredine 60-ih, kada je proširena autonomija Kosova, što ukazuje na ulogu političkih činilaca. Dok otvorene politike diskriminacije uglavnom nije bilo, u većini slučajeva do pretnji i neravnopravnosti je dolazilo zato što nije primenjivan zakon kada se radilo o srpskom življu. Ovo je zatim drastično povećalo pritisak na lokalnom nivou. Pored demografskog pritiska, na takvu situaciju uticala je i samo delimično uspešna modernizacija albanskog društva u pokrajini. Usled modernizacije pritisak tradicionalnih pravila ponašanja je popustio, dok je nacionalni romantizam u tom kontekstu proizveo netoleranciju prema manjinskoj populaciji.

Međunacionalna napetost bila je glavni izvor nezadovoljstva Srba sa Kosova. Ovaj činilac ipak ne može da objasni zašto nacionalni protesti nastaju u jednom a ne u nekom drugom periodu, kao ni dinamiku politike protesta. Analiza pokreta Srba sa Kosova govori da nacionalni pokreti ne nastaju usled povišene međunacionalne zategnutosti. Neravnopravnost kojoj su Srbi bili izloženi u pokrajini dostigla je vrhunac tokom 70-ih, ali tada nije bilo protesta. Naprotiv, protesti su buknu- li
 polovinom 80-ih kada je njihov položaj počeo da se poboljšava, u političkom okruženju otvorenijem za kolektivno delovanje grupa Srba iz pokrajine. Slično tome, demonstracijama kosovskih Albanaca 1981. godine nije prethodio porast međunacionalne napetosti na njihovu štetu. Naprotiv, protesti su izbili u periodu koji je za ovu nacionalnu grupu bio najpovoljniji posle Drugog svetskog rata.

Drugi način da se vidi odnos između međunacionalne zategnutosti i nastanka nacionalnih pokreta jeste analiza percepcije pripadnika grupe o svom položaju i načinu da se on poboljša, a ne samo osmatranje nivoa napetosti. Mobilizacioni potencijal izvire iz ocene društvenog okruženja kao nepravednog ili nepodnošljivog, takvog da zahteva korektivno delovanje. "Okviri" kolektivnog delovanja oblikuju nezadovoljstvo u šire i privlačnije zahteve i poruke.³¹ Tako su, za razliku od ranijih perioda, sredinom 80-ih aktivisti pokreta označili nacionalnu neravno-

30 Detaljnije u "Excerpts from Archive of the Holy Bishop's Council of the Serbian Orthodox Church, 1945-1986", u Živorad Stojković (ur.), *Žadubine Kosova: spomenici i znamenja srpskog naroda* (Prizren i Beograd, Eparhija Raško-prizrenska, Bogoslovski fakultet, 1987), str. 793-838.

31 David Snow i Robert Benford, "Master Frames and Cycles of Protest", u Aldon Moris i Carol McClurg Mueller (ur.), *Frontiers in Social Movement Theory* (New Haven, Yale University Press, 1992), str. 133-155, na str. 137.

pravnost i smanjenu bezbednost kao glavni problem. Svoj položaj tada su ocenili kao nepravedan, kao krivce označili pokrajinsko rukovodstvo i razvili diskurs zasnovan na ljudskim pravima, a zatim i na ustavnim promenama, stvarajući osnovu za široku mobilizaciju srpskog živilja u pokrajini. Ipak, nije jasno zašto se ovakva ocena uzroka nezadovoljstva pojavila sredinom 80-ih, a ne u prethodnoj deceniji. Ovaj činilac, dakle, ne može da objasni trenutak nacionalne mobilizacije.

Važan činilac opstajanja društvenih pokreta suočenih sa pritiskom vlasti i drugih protivničkih grupa jeste moć kolektivnog identiteta da stvori veze između aktivista i simpatizera pokreta koje će nadživeti povremene proteste. Za razliku od većine društvenih pokreta, savremeni nacionalni pokreti ne moraju da grade kolektivni identitet ispočetka, jer poseduju nacionalni identitet. Postojanost nacionalnih pokreta izvire iz emocionalne veze slične onoj koja povezuje članove porodice, a koja uglavnom izostaje kod drugih velikih društvenih grupa.³² Odsustvo formalne organizacije, što je u najvećem broju slučajeva najozbiljnija prepreka širenju društvenih pokreta, u slučaju pokreta Srba sa Kosova nadoknađena je upravo ovom emocionalnom vezom između aktivista i simpatizera.

U istoriji i narodnoj pesmi Kosovo je značajan simbol srpskog nacionalnog identiteta.³³ Kosovo je bilo središte srpske srednjovekovne države i kulture, teritorija na kojoj se i danas nalaze najvažniji srpski istorijski i religijski spomenici. Kosovska legenda je vekovima služila kao izvor otpora tuđinskoj vlasti i sredstvo za očuvanje etničkog i nacionalnog identiteta. Nastala je ubrzo nakon Kosovske bitke i imala središnje mesto u usmenoj epskoj tradiciji Srba tokom narednih vekova. Služila je kao izvor duhovne snage i odlučnosti da se odupre otomanskoj vladavini, a kasnije, u XIX i početkom XX veka, kao nadahnuće za osvetu i nacionalno oslobođenje.³⁴ Aktivisti i simpatizeri pokreta Srba iz pokrajine osećali su svoje probleme samo kao poslednji čin u dugoj borbi za opstanak na ovom području i pronalazili su nadahnuće za delovanje u bitkama koje su, u istoriji ili legendi, vodili njihovi preci. Osvrti na ovu borbu bili su česti u njihovim porukama javnosti, iako su organizatori pokreta pokušavali da umanje njihov značaj iz taktičkih razloga, da ne bi bili optuženi kao kontrarevolucionari.

96

³² Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, str. 55-92; Smith, *National Identity*, str. 1-42 i Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* (Princeton, Princeton University Press, 1994), str. 74-76.

³³ Istorija Kosova znatno je uticala i na identitet Albanaca. Vickers, *Between Serb and Albanian*.

³⁴ Thomas Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389* (New York, East European Monographs, 1990).

Ukratko, drevna etnička mržnja ne može da objasni nacionalističku mobilizaciju. Međunacionalne napetosti, koje nastaju zbog nacionalne neravnopravnosti i istorijskog sećanja, i moć nacionalnog identiteta osvetljavaju motive učesnika protesta i javnu podršku za kolektivno delovanje kada jednom započne. Ali, ovi činioци ne mogu da objasne trenutak nastanka i dinamiku nacionalnih pokreta. Nije jasno zašto prevrednovanje uzroka nezadovoljstva pokreće proteste u nekim slučajevima a u ostalim ne. Pored toga, mobilizacija često dovodi do neočekivanih ili nenameravanih posledica, u ovom slučaju do nesrazmernog uticaja malog perifernog pokreta na celinu političkog procesa. Sledi da treba u znatno većoj meri uzeti u obzir uticaj političkih činilaca. Nasuprot onim političkim autorima koji proučavaju nacionalizam isključivo kroz kolektivno delovanje unutar političkih institucija, pokušaću da osvetlim veze između politike koja se odvija unutar institucija i one van njih kao i političku dinamiku koja iz toga proističe.

POLITIČKO OKRUŽENJE, OBLICI I TALASI PROTESTA

97 Istraživači društvenih pokreta i vaninstitucionalne politike uglavnom ignorišu kolektivno delovanje povezano s nacionalizmom.³⁶ I pored toga, saznanja iz ove oblasti mogu da nam pomognu u razumevanju nacionalne mobilizacije. U ovom delu članka koristim pojmove dela teorije društvenih pokreta, kao što su političko okruženje, repertoar kolektivnog delovanja i talas mobilizacije, da bih ukazao na odlučujuću ulogu političkog miljea i dinamike protesta u pokretanju, razvoju i posledicama nacionalnih pokreta. Pokret Srba sa Kosova nastao je i razvio se reagujući na promene političkog okruženja, koje je bilo nešto otvorenije prema vaninstitucionalnom delovanju nego u drugim socijalističkim režimima u istočnoj Evropi. Širenje, opstanak i posledice pokreta velikim delom su zavisili od izbora oblika protesta, kao i od trenutnog položaja pokreta unutar šireg talasa mobilizacije u Srbiji i Crnoj Gori.

35 Vidi na primer "Šta su Kosovci rekli u Skupštini" i "Šta je ko rekao u Kosovu Polju".

36 Izuzetak u odnosu na ovaj trend je Mark R. Beissinger, "How Nationalisms Spread: Eastern Europe Adrift the Tides and Cycles of Nationalist Contention", *Social Research*, 63, 1, 1996, str. 97-146 i Doug McAdam, Sidney Tarrow i Charles Tilly, *Dynamics of Contention* (Cambridge University Press, 2001).

Političko okruženje

Pojam političkog okruženja čine oni delovi političkog miljea društvenih pokreta koji oblikuju kolektivno delovanje kroz podsticanje ili odvracanje potencijalnih učesnika protesta.³⁷ Ovaj pojam uključuje relativno stabilne aspekte političkog okruženja društvenih pokreta i njegove promene.³⁸ Što se tiče postojanih elemenata političkog okvira, uporedne analize kolektivnog delovanja u savremenim zapadnim demokratijama pokazuju da su neke države otvorenije za proteste od drugih, u zavisnosti od oblika političkih institucija i strategije vođstva prema vaninstitucionalnom političkom delovanju. Uticaj institucija zavisi od nivoa teritorijalne i funkcionalne decentralizacije, jer decentralizovani politički okvir pruža opozicionim grupama više potencijalnih kanala uticaja.³⁹ Zato su federacije i države sa širokom regionalnom i lokalnom autonomijom, kao i one koje karakteriše podela vlasti i nezavisnost uprave, obično otvorenije za protestno delovanje.

37 William A. Gamson i David S. Meyer, "Framing Political Opportunity", u Doug McAdam, John McCarthy & Meyer Zald (ur.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996), str. 275-290.

38 Interes istraživača koji se bave političkim okruženjem kreće se u rasponu od uticaja različitih institucionalnih aranžmana na strukturu, širinu i uspeh pokreta do uloge promena odnosa snaga i izmena unutar političkih institucija u nastanku i razvoju društvenih pokreta. O prvom pristupu vidi Peter K. Eisinger, "The Conditions of Protest Behavior in American Cities", *American Political Science Review*, 67, 1, March 1973, str. 11-28; Herbert Kitschelt, "Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movement in Four Democracies", *British Journal of Political Science*, 16, January 1986, str. 57-85; i Hanspeter Kriesi, "The Political Opportunity Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization", u Craig J. Jenkins i Bert Klanderman (ur.), *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* (London, UCL Press, 1995), str. 167-198. O drugom stanovištu vidi Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (New York, Random House, 1978); Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970* (Chicago, University of Chicago Press, 1982); i Sidney Tarrow, *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy, 1965-1975* (Oxford, Clarendon Press, 1989). O integraciji ove dve perspektive vidi Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 2nd edition (Cambridge, Cambridge University Press, 1998), str. 71-90.

39 Kriesi, "The Political Opportunity Structure of New Social Movements", str. 171.

Od početka 70-ih Jugoslavija je imala visokodecentralizovanu političku strukturu. Visok nivo decentralizacije je delom bio posledica usvajanja nacionalnog federalizma sovjetskog tipa posle Drugog svetskog rata. Stvaranjem federalnih jedinica i unutar njih partijskog kadra pre svega iz redova dominantne nacionalne grupe uspostavljena je kontrola nad politizacijom etniciteta.⁴⁰ Dok su tokom prve dve decenije posle rata savezni partijski organi dominirali političkom scenom, jugoslovensko rukovodstvo je tokom 60-ih i početkom 70-ih veći deo nadležnosti prenelo na federalne jedinice, a Ustav iz 1974. okončao je taj proces mešavinom federalnih i konfederalnih rešenja. Drugi izvor radikalne decentralizacije bila je lokalna verzija socijalizma, zasnovana na kritici jake države. U pokušaju da se udalji od sovjetskog modela posle raskida sa Staljinom, jugoslovensko rukovodstvo je u privredu uvelo samoupravljanje. Kasnije je samoupravljanje prošireno na politički proces i društvene službe, što je za posledicu imalo visok nivo funkcionalne decentralizacije. Samoupravljanje je zatim povezano sa teritorijalnom dimenzijom decentralizacije, tako da je Jugoslavija postala visokodecentralizovana politička zajednica, sa slabim centrom, snažnim federalnim jedinicama, širokom lokalnom samoupravom i više zvaničnih organizacija.

99 Decentralizovana politička struktura otvorila je više potencijalnih kanala za vaninstitucionalno delovanje, od kojih mnogi nisu postojali u drugim socijalističkim državama. S druge strane, radikalna decentralizacija umnožila je politička rukovodstva i otvorila prostor za sukobe između rukovodstava različitih nivoa i teritorijalnih jedinica, kao i mogućnost pojave saveznika demonstiranih unutar vlasti. Istaknuti članovi pokreta Srba iz pokrajine zato su mogli da strateški usmeravaju proteste od lokalnih funkcionera prema pokrajinskoj vlasti, i sa republičkog na savezno rukovodstvo, u zavisnosti od političkih prilika. Pošto su pokrajinski rukovodioci odbijali sve inicijative Srba sa Kosova sredinom 80-ih, pokret se okrenuo ka saveznom rukovodstvu. Dve godine kasnije, smatrajući da njihovi zahtevi nisu uvaženi na saveznom nivou, aktivisti pokreta usmerili su se na rukovodstvo Srbije. Kada su dobili njihovu podršku, 1988. ustremili su se na rukovodstva autonomnih pokrajina. Ovakva strategija ne bi bila moguća u centralizovanom nedemokratskom režimu, dok bi otvoreniji sukob provocirao snažan odgovor vlasti. Osim toga, zamearljive razlike u reagovanju različitih rukovodstava na zahteve pokreta 1986. godine s vremenom su se razvile u različite strategije za sprečavanje širenja pokreta i rezultirale oštrim sukobom rukovodstava.

40 Philip Roeder, "Soviet Federalism and Ethnic Mobilization", *World Politics*, 43, 2, January 1991, str. 196-233.

Strategija režima prema vaninstitucionalnom delovanju može da olakša ili onemogućiti pristup novih političkih činilaca političkom procesu, a može se i razlikovati od jednog slučaja do drugog.⁴¹ Istočnoevropske režime je karakterisalo suzbijanje političkih protesta, ne samo u poređenju sa demokratijama već i mnogim nedemokratskim režimima iz drugih regiona. Iako je jugoslovenski režim u ovom smislu bio otvoreniji od drugih socijalističkih sistema, širenje protesta izvan uskih disidentskih krugova, kao i razmatranje nacionalnog pitanja mimo politike rukovodstva bili su potiskivani. Ova strategija nije bila bez slabih mesta. Podrška u narodu stečena tokom rata i emancipacija svih nacionalnih grupa bili su glavni izvori legitimiteta Partije. Iako je ideološko disidentstvo bilo strogo ograničeno, rukovodstvo nije moglo tako lako da odbaci zahteve za pravedniji tretman manjinskih grupa, naročito kada su zahtevi stizali iz naroda. Jugoslavija je zato pružala povoljnije okruženje za protestno delovanje nego druge istočnoevropske države, naročito kada se radilo o lokalnim protestima.

Obični ljudi retko poseduju sredstva neophodna za suprotstavljanje moći političkih elita i jedino znatne promene političkog okruženja mogu da smanje ovaj debalans u sredstvima moći i tako podstaknu protestno delovanje. Promene političkog okruženja ispoljavaju se kroz prestrojavanje uticajnih pojedinaca i grupa, podele unutar i između političkih elita i pojavu saveznika protestnih grupa unutar vlasti. Raspad dugotrajnih koalicija političkih elita i interesnih grupa, kao i sukobi među njima, ohrabruju politički marginalne grupe da pokrenu proteste i primoraju delove elite da potraže saveznike izvan institucija.⁴² Iz perspektive slabijeg, saveznici iz redova elite mogu da pruže organizacionu pomoć ili obezbede zaštitu od represije, što je od vitalnog značaja za protestne grupe koje deluju unutar nedemokratskih režima.⁴³

100

41 Za prvo stanovište videti Kriesi, "The Political Opportunity Structure of New Social Movements", str. 174; za drugo Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, str. 83.

42 Tarrow, *Power in Movement*, str. 78-79. Videti i Charles D. Brocket, "The Structure of Political Opportunities and Peasant Mobilization in Central America", *Comparative Politics*, 23, 3, April 1991, str. 253-274; i Guillermo O'Donnell i Philistre C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (Baltimore, Joh Hopkins University Press, 1986).

43 Brocket, "The Structure of Political Opportunities and Peasant Mobilization in Central America", str. 258.

U poslednjim godinama Titove vladavine politička stabilnost Jugoslavije zavisila je od političkog aranžmana uspostavljenog između 1972. i 1974, posle smena liberalnijih partijskih rukovodilaca. Radikalna decentralizacija s kraja 60-ih i početka 70-ih delimično je ublažena pojačanom ulogom Partije i neposrednim učešćem Tita u donošenju odluka. U ovom periodu Tito je povratio ulogu vrhovnog arbitra u nesporazumima među republičkim rukovodstvima. Promene na vrhu, najpre Titova smrt a zatim i smena generacija u rukovodstvu Srbije u prvoj polovini 80-ih, izazvale su potrese u političkom sistemu, narušile relativno stabilne odnose na saveznom nivou i izazvale podele unutar i između republičkih rukovodstava. Tito nije ostavio naslednika, a labav institucionalni okvir nije dozvolio uspon novog lidera na saveznom nivou. Zbog dugo odlaganih promena u sastavu rukovodstva, uporedo se desila i smena političkih generacija, kao i u drugim istočnoevropskim državama.⁴⁴ Tehokrate iz nove generacije nisu bile opterećene ideologijom i mnogi su, u vreme porasta frakcijskih sukoba unutar partije, potražili saveznike izvan partijskog i državnog aparata.

101 Povremene frakcijske borbe unutar elite bile su jedna od ključnih crta političkog procesa u socijalističkim državama. U uslovima labave federalne strukture socijalističke Jugoslavije, glavna poprišta borbe unutar rukovodstva bila su u federalnim jedinicama. Kako je čvrsti stisak ideologije popuštao, sukobi unutar i između republičkih rukovodstava postajali su sve učestaliji i vidljiviji za posmatrače izvan partijskog i državnog aparata. Tek posle više nagoveštaja o rastućem pritisku saveznog i republičkog rukovodstva na pokrajinske organe vlasti u vezi sa zahtevima Srba iz pokrajine, neke grupe su se usudile da pokrenu proteste. Organizatori pokreta su kasnije nastojali da iskoriste i najmanja neslaganja unutar i između rukovodstava različitih nivoa vlasti. Kada su se 1987. podele unutar srpskog rukovodstva produbile, aktivisti pokreta su naglo proširili svoje zahteve. Posle prvih znakova krize u odnosima između rukovodstava Srbije i autonomnih pokrajina tokom 1988, aktivisti su proširili proteste na Vojvodinu i centralnu Srbiju, pokrećući tako talas mobilizacije širom Srbije i Crne Gore.

Promene političkog okruženja ispoljile su se i kroz promenu politike Partije prema Kosovu posle albanskih demonstracija 1981. godine. Razmere protesta su iznenadile partijska rukovodstva i probudile strahovanja od nastanka masovnog separatističkog pokreta. Savezno rukovodstvo je silom suzbilo demonstracije i počelo da preispituje dotadašnju politiku prema Kosovu, koja je počivala na načelu

44 Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State* (Cambridge, Cambridge University Press, 1999), str. 58-59.

nemešanja u unutrašnje stvari autonomne pokrajine. Da bi opravdalo promenu političkog kursa, savezno rukovodstvo je smenilo više pokrajinskih rukovodilaca, ukazujući na ekscese albanskog nacionalizma i priznajući činjenicu neravnopravnosti nealbanskog stanovništva. Aktivisti pokreta su iskoristili promenu partijske politike i u početku držali zahteve uglavnom u granicama zvaničnog diskursa.

Ovo delom objašnjava zašto početni protesti pokreta Srba iz pokrajine nisu bili odmah suzbijeni i zašto su vlasti imale sluha za njihove zahteve. Nasuprot saveznom i republičkom rukovodstvu, pokrajinski organi, neposredno angažovani na gušenju protesta Albanaca, nisu bili spremni da tolerišu bilo kakve pokušaje vaninstitucionalnog delovanja.

Podrška sa strane olakšala je aktivistima pokreta nastavak i širenje protesta. Organizatori protesta su bili u vezi sa izveštačima beogradskih medija iz pokrajine i povremeno se konsultovali sa nekoliko beogradskih pisaca i ne preterano uticajnih delegata iz savezne i republičke skupštine. Interesovali su se za odnose unutar i između rukovodstava, pokušavali da procene njihove reakcije na proteste i tražili savete.⁴⁵ Da nije bilo ovog smirujućeg uticaja, organizatori pokreta su mogli da se opredele za radikalnija rešenja i tako pokret izlože represiji. Dolazak Miloševića na vlast takođe je promenio tok događaja; protesti su prihvaćeni kao legitimni, a istaknuti aktivisti zaštićeni su od maltretiranja. Iako su tražili savete na raznim stranama, organizatori pokreta su samostalno odlučivali o strategiji i taktici. Čvrsto su verovali da ljudi na terenu najbolje razumeju sopstvene probleme i da su zato u stanju da donesu najbolje odluke.⁴⁶

102

Promene u sastavu rukovodstva, pre svega smena generacija, donele su i delimično popuštanje stega nedemokratskog režima i proširile prostor za političke debate. U Srbiji su rukovodioci iz mlađe generacije, prevodeni Ivanom Stambolčićem, postepeno preuzeli poluge vlasti, dok su mlađi rukovodioci albanske nacionalnosti, predvođeni Azemom Vlasijem, ušli u najviše redove konzervativnog pokrajinskog rukovodstva. Tokom 70-ih, dakle, autoritet starog predsednika, stabilni politički odnosi i odsustvo većih podela unutar elite, kao i podrške sa strane, obeshrabrivali su potencijalne pokretače protesta. Promene političkog okruženja u prvoj polovini 80-ih, kao što su politička prestrojavanja, sukobi između rukovodstava i promena partijske politike prema Kosovu, omogućile su da radikalno decen-

45 Razgovor autora sa Boškom Budimirovićem, Miroslavom Šolevićem i Bogdanom Kecmanom.

46 Razgovor autora sa Boškom Budimirovićem i Miroslavom Šolevićem. Vidi i sećanja Dobrice Ćosića u Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem* (Beograd, Filip Višnjić, 1989), str. 302-303.

tralizovana politička struktura dođe do izražaja i tako podstakle mobilizaciju Srba iz pokrajine.

Oblici i talasi protesta

Opstanak, širenje i dometi društvenih pokreta, uključujući i nacionalne, delom zavise i od izbora oblika protestnog delovanja. Izbor ovog ili onog oblika protesta ne samo da utiče na postupke organa vlasti i drugih grupa već i određuje nivo podrške javnosti protestnom delovanju. Nasuprot demokratskim sistemima, koji po prirodi stvari tolerišu određen nivo protesta, nedemokratski režimi retko ostavljaju prostor za protestno delovanje. Zato umereni oblici protesta, koji znatno ređe izazivaju represiju državnog aparata nego radikalni metodi, imaju poseban značaj u odsustvu demokratskog političkog okvira. Umerena strategija protesta, a naročito izbegavanje nasilja, otvara mogućnost kompromisa sa nedemokratskim režimom, što za uzvrat može voditi omasovljavanju pokreta.⁴⁷

103 Istaknuti aktivisti pokreta Srba sa Kosova opredelili su se od početka za umereno i postepeno delovanje. Koristeći institucije decentralizovanog sistema sazivali su javne skupove pod okriljem SSRN u gradovima i selima u kojima su Srbi činili znatan deo lokalnog stanovništva. Pošto nisu mogli da osnuju svoju organizaciju, poluzvanični karakter javnih skupova ih je delom štitio od pritiska vlasti. U isto vreme koristili su vaninstitucionalne oblike delovanja da bi svojim zahtevima dali još veću težinu pred partijskim rukovodstvom. U odsustvu formalne organizacije, aktivisti pokreta su koristili međunacionalne incidente radi sticanja podrške u javnosti i povećanja pritiska na vlast.⁴⁸ Od 1986. redovno su organizovali male demonstracije ili javne skupove širom Kosova povodom međunacionalnih incidenata. Pošto se ispostavilo da učešće u protestima u uslovima oslabljenog socijalističkog režima i nije tako rizično, mnogi su se naknadno priključili aktivnostima pokreta.

Organizatori pokreta su svesno izbegavali nasilje i bili rešeni da otvore prostor za komunikaciju sa partijskim rukovodstvom. Jedini nasilni incident dogodio se za vreme Miloševićeve posete Kosovu Polju 1987, kada su predstavnici Srba iz pokrajine bili sprečeni da se pridruže ovom skupu. Pored toga, svega nekoliko aktivista je zahtevalo da savezno i republičko rukovodstvo reše njihove probleme represijom nad Albancima. Istaknuti predstavnici pokreta smatrali su da policijska drža-

47 Više informacija o nenasilnim protestima i nedemokratskim državama u člancima iz *PS: Political Science & Politics*, 33, 2. jun 2000.

48 Razgovor autora sa Boškom Budimirovićem, Miroslavom Šolevićem i Bogdanom Kecmanom.

va, čak i kada joj je cilj zaštita srpskog življa, na duže staze može samo da pogorša njihovu bezbednosnu situaciju.⁴⁹ Namere i delovanje organizatora i aktivista pokreta često su bili pogrešno tumačeni i posmatrani isključivo kroz prizmu represivne Miloševićeve politike prema Albancima od 1989. To je delom posledica nerazlikovanja strateške upotrebe nenasilnih metoda od principijelnog nenasilja, kao što je pacifizam. Iako se nenasilne metode mogu koristiti iz duboko religioznih ili moralnih ubeđenja, većina pobornika nenasilja širom sveta koristila je ove metode iz čisto pragmatičnih razloga, kao najefikasnije sredstvo za postizanje političkih ili društvenih promena u datim uslovima.⁵⁰ To što su vođe pokreta prihvatile nenasilje iz strateških razloga i odbacile represivnu politiku prema Albancima smatrajući da bi ona proizvela negativne posledice a ne iz načelnih razloga, navelo je mnoge na pogrešan zaključak da je pokret prikriveno zahtevao represiju.

Pojam repertoara kolektivnog delovanja podrazumeva relativno ograničen i kulturno omeđen skup oblika protestnog delovanja koje ljudi mogu birati u određenom trenutku i prilagođavati okolnostima u neposrednom kontaktu sa svojim protivnicima. U ovoj oblasti preovlađuje kontinuitet, a ne inovacije.⁵¹ Zato ne iznenađuje što su aktivisti pokreta Srba sa Kosova od početka koristili metode kao što su peticije i slanje delegacija, koje su njihovi saveznici već isprobali. Naime, sveštenici i monasi Srpske pravoslavne crkve koristili su peticije da bi skrenuli pažnju vlasti i javnosti na probleme Srba u pokrajini, dok su intelektualci na ovaj način protestovali protiv nedemokratskog režima. Takođe, početkom 80-ih, pre pojave pokreta, nekoliko delegacija Srba iz pokrajine obratilo se saveznom i republičkom rukovodstvu.⁵² Pored toga, inicijativa istaknutih aktivista uticala je na izbor i pril-

104

49 Vidi intervju sa Dragom Samardžićem, istaknutim aktivistom pokreta, u Hudelist, *Kosovo*, str. 20-210. Zahtevi za uvođenje čvrste ruke bili su brojniji posle demonstracija Albanaca u februaru i martu 1989, ali do tada se pokret već raspao.

50 Peter Ackerman i Christopher Krueger, *Strategic Nonviolent Conflict: The Dynamics of People Power in the Twentieth Century* (Westport, Praeger, 1994), str. 5.

51 Charles Tilly, "Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1834", u Mark Traugott (ur.), *Repertoires and Cycles of Collective Action* (Durham and London, Duke University Press, 1995), str. 15-42, na str. 26-27, 30.

52 Peticija grupe sveštenika i monaha Srpske pravoslavne crkve iz aprila 1982, "Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu", u *Kosovo: prošlost i sadašnjost* (Beograd, Međunarodna politika, 1989), str. 337-342. Više informacija o delegacijama Srba s početka 80-ih u odlomcima iz dnevnika Draže Markovića, u Mirko Đekić, *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića* (Beograd, Besede, 1990), str. 209-210.

gođavanje oblika protestnog delovanja. Novina u upotrebi delegacija bila je da su se obraćale ne samo partijskom rukovodstvu već i široj javnosti. Posle hapšenja jednog od vođa pokreta u aprilu 1986. usledile su trodnevne demonstracije. Dva meseca kasnije velika grupa demonsternata organizovala je protestni marš zapretivši da će se kolektivno iseliti iz pokrajine. Dve godine kasnije, stekavši uticajne saveznike, aktivisti su forsirali otvoreni sukob, svesno provocirajući rukovodstvo Vojvodine da upotrebi silu i tako se izloži kritici javnosti i drugih rukovodstava.

105 Pokret Srba sa Kosova imao je nesrazmeran uticaj na događaje koji su usledili zato što su protesti neplanirano pokrenuli mobilizaciju širom Srbije i Crne Gore. Talasi mobilizacije, ili ciklusi intenzivnih društvenih sukoba, sastoje se od širenja protesta, stvaranja novih oblika delovanja, mešavine organizovanog i neorganizovanog učešća u protestima, stvaranja novih "okvira" kolektivnog delovanja i intenzivnih kontakata i sukoba vlasti i različitih grupa.⁵³ Uticaj pokreta Srba iz pokrajine na druge protestne grupe velikim delom je zavisio od njegovog trenutnog položaja unutar talasa mobilizacije. Kao pokretač ovog talasa, pokret Srba iz pokrajine otvorio je politički prostor za delovanje drugih protestnih grupa. Početni protesti u Vojvodini uticali su da se dugotrajna trvenja između republičkog i pokrajinskog rukovodstva pretvore u otvoren sukob, razbijajući opšti utisak o jedinstvenom rukovodstvu i umanjujući kredibilitet represivnog aparata. Uspeh protesta, u smislu uključivanja zahteva pokreta u politički program rukovodstva, ukazao je i drugima na značaj kolektivnog delovanja, tako da su protesti poslužili kao model za delovanje različitih protestnih grupa. Potonji protesti su isticali pitanja međunacionalnih odnosa, ustavnih promena, odgovornosti rukovodstava, proširivanja političke participacije i većih nadnica. Mali, periferni pokret Srba sa Kosova mogao je da ostvari nesrazmerni uticaj samo kao pokretač šireg talasa mobilizacije, kada nijedna druga grupa nije upućivala otvoren izazov vlastima. Protesti Albanaca krajem 1988. i početkom 1989, uprkos velikom broju učesnika, nisu imali tako neposredan uticaj na celinu političkog procesa jer su se odigrali na samom kraju ciklusa, kada su i Srbija i Crna Gora već bile zahvaćene previranjima.

Politika protesta, jedna od tekovina pokreta Srba sa Kosova, uticala je na strategiju protesta različitih grupa u narednoj deceniji. Primer je strategija protesta u preostalim srpskim enklavama posle rata na Kosovu 1999. Tražeći fizičku zaštitu od KFOR-a i UMNIK-a i pokazujući rešenost da ostanu na Kosovu, aktivisti novog pokreta koristili su stare oblike delovanja, uključujući peticije, delegacije, protestne marševe i demonstracije i razvili nove metode, kao što su blokade puteva i

53 Tarrow, *Power in Movement*, str. 142.

nasilje u sukobu sa međunarodnim zaštitnim snagama i Albancima. Krajem 80-ih bilo je i primera preuzimanja taktike, "učenja od neprijatelja". Sledeći primer Srba, rani protesti kosovskih Albanaca oslanjali su se na nenasilne oblike delovanja, a njihovi zahtevi bili su izraženi u okvirima zvaničnog diskursa.

Osim na taktičkom planu, uzajamni uticaj protesta Srba i Albanaca bio je uglavnom posredan. Protesti se nisu odvijali uporedo, a njihov međusobni uticaj odvijao se putem pritiska na celinu političkog procesa, to jest kroz uticaj na promenu odnosa snaga između saveznih, republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Nakon demonstracija Albanaca 1981, pokrajinski rukovodioci su izgubili kredibilitet pred saveznim i republičkim rukovodstvom što je, zajedno sa drugim promenama u političkom okruženju, otvorilo prostor za kolektivno delovanje Srba sa Kosova. Druga runda redistribucije vlasti između republičkih i pokrajinskih vlasti usledila je u vreme "antibirokratske revolucije" iz 1988, koju je pokrenuo pokret Srba iz pokrajine. Izgledi za ustavno preuređenje Srbije i ograničavanje nadležnosti autonomnih pokrajina, zajedno sa drugim činionicima, stvorili su uslove za kolektivno delovanje Albanaca.

Ukratko, promene u političkom okruženju, kao što su politička nestabilnost, podele unutar i između rukovodstava i pojava saveznika, doveli su do izražaja visokodecentralizovanu političku strukturu, povećali osetljivost partijskog rukovodstva na probleme Srba iz pokrajine i tako stvorili uslove za pojavu protesta sredinom 80-ih. Umerena strategija osigurala je opstanak i jačanje pokreta među Srbima u pokrajini, a nastavak njihovog protesta imao je znatan uticaj na kasniji razvoj političke situacije. Pokret je otvorio prostor za uspon drugih grupa, nudeći model delovanja za druge i ostavljajući trajno nasleđe u vidu politike protesta. Prema tome, uspon, širenje i posledice nacionalnih pokreta ne mogu se objasniti bez uvida u teoriju društvenih pokreta, a naročito bez odgovora na pitanje na koji način postojani i promenljivi elementi političkog konteksta utiču na pojavu i dinamiku kolektivnog delovanja i zašto ovo često proizvodi neočekivane posledice.

106

ZAKLJUČAK

Prednosti kombinovanja uvida iz teorije društvenih pokreta i istraživanja nacionalizma su značajne. Istraživanje nacionalnih pokreta zahteva sagledavanje pitanja od interesa za njihove učesnike, pre svega analizu uloge međunacionalne zategnutosti i nacionalnog identiteta. Ovi činiooci objašnjavaju visok nivo posvećenosti aktivista i simpatizera nacionalnih pokreta zajedničkom cilju i postojanost podrške kolektivnom delovanju, ali ne i pokretanje protesta u određenom a ne nekom drugom periodu, kao ni dinamiku protesta. Zato je neophodan uvid u teoriju društvenih po-

kreta, naročito onaj deo koji razmatra ulogu političkih činilaca. Trenutak i dinamika protesta zavise od konfiguracije političkog okruženja, dok je postojanost nacionalnih pokreta delom i rezultat strategije protesta. Kao i drugi društveni pokreti, nacionalni se često razvijaju uporedo sa drugim pokretima, stvarajući tako talase mobilizacije. Prema tome, nacionalne pokrete treba proučavati pre svega kao podvrstu društvenih pokreta.

Istraživači Jugoslavije suviše pažnje poklanjaju analizi međunacionalnih napetosti i relevantnih stavova političkog vođstva, ignorišući politički milje i dinamiku protesta. Ovaj članak naprotiv sugeriše da su stabilni i promenljivi činoci političkog okruženja i politika protesta u velikoj meri oblikovali političke prilike u Jugoslaviji krajem 80-ih. Neplanirane posledice pokreta Srba sa Kosova, kao što su povećana popularnost i uticaj politike protesta, otvaranje političkog prostora za delovanje raznih grupa i promena odnosa snaga između države i društva, došavši do izražaja samo u jednom delu zemlje, imale su razoran uticaj na labav federalni okvir socijalističke Jugoslavije. Sasvim je moguće da je nacionalni diskurs postao značajan politički činilac tek kao proizvod političkog procesa dezintegracije socijalističkog režima i politike protesta koji su se odvijali unutar multinacionalne države.